

О. С. Хмель

Мотив "ставання" людиною в прозі

І. Багряного та Б. Антоненка-Давидовича

Аналізуючи ті зовнішні обставини, котрі зумовлювали характер творчості двох видатних українських письменників – І. Багряного та Б. Антоненка-Давидовича, – можна знайти чимало спільного. Обидва автори формувалися у 20-ті рр. ХХ ст., обидва пережили драматичний досвід перебування у НКВСівських тюрмах і таборах ГУЛАГу. Під час Другої світової війни І. Багрянний виїхав до Західної Європи, а Б. Антоненко-Давидович, по смерті Сталіна опинившись на волі, перетворився на своєрідного "внутрішнього емігранта", чужого в тому житті, котре він мав провадити як зовні лояльний "радянський громадянин": отже, кожен із митців у тій або іншій мірі зіткнувся із проблемою фізичного та духовного "безґрунтянства". Сукупність цих факторів й уможливила те,

що І. Багряний та Б. Антоненко-Давидович виявили схильність до використання у своїх творах тих мотивів, котрі стали ознакою їхнього часу й були оформлені в ряді європейських культур, зокрема і в українській, як складові елементи екзистенціалістського філософствування. Наприклад, можна констатувати наявність у художньому контексті романістики І. Багряного та циклу “Сибірських новел” Б. Антоненка-Давидовича численних прикладів реалізації однієї з провідних екзистенціалістських тез – уявлення про те, що переживання гострого відчуття своєї “закиненості” в дегуманізований світ як характерний випадок “межової ситуації” є шансом здобуття особистістю її неповторної індивідуальності.

Наявність цього мотиву як визначального у прозі обох письменників, що присвячена темі сталінських репресій, загалом не викликає сумніву у дослідників. Скажімо, романи І. Багряного аналізувалися в подібному ключі М. Балаклицьким [4], О. Гаврильченком та А. Коваленком [5], В. Гришком [7], М. Жулинським [9], І. Качуровським [11], Ю. Мариненком [15], Т. Марцинюк [16], І. Михайлиним [17], М. Сподарцем [18; 19]. Екзистенціалістська проблематика “Сибірських новел” стала предметом зацікавленості І. Гончар [6], Л. Дудкіної [8], І. Заярної [10], Л. Кимака [12; 13], І. Когут [14], М. Стрельбицького [20].

Сформульовані літературознавцями визначення квінтенсії романістики І. Багряного та циклу новел Б. Антоненка-Давидовича з певністю свідчать про подібність ідейно-художніх позицій обох авторів. Так, за словами І. Михайлина, “романи І. Багряного – це твори однієї теми: людина; як нею стати і як нею залишитися в антилюдяних умовах тоталітарного режиму... не дати втягнути себе в служіння державній тоталітарній машині” [17:335]. Як вважає І. Когут, дослідниця “Сибірських новел”, Б. Антоненко-Давидович наголошує: “людина повинна зберегти у собі людяність” [14:143], протистояти спробам свого “перетворення на механізм, “стандарт”, не скоритися тому, що “доля людська зумовлюється не так

самою людиною, як тими соціальними катаклізмами, що існують у природі і часі” [14:144]. І. Гончар доповнювала: ті герої “Сибірських новел”, котрим письменник найбільш симпатизує, намагаються протиставити “жорстокості репресивної машини” “силу розуму” [6:567], тобто і в умовах тоталітарного суспільства прагнуть зберегти найвище, за екзистенціалістськими теоріями, людське право – “вибирати”, самостійно проектувати своє життя та самого себе.

Персонажі І. Багряного та Б. Антоненка-Давидовича можуть бути умовно розподілені на дві категорії за ознакою їхньої віри або невіри у здатність особи боротися із насильством епохи. У романі І. Багряного “Людина біжить над прірвою” діє опозиційна пара – професор Смірнов на прізвисько Соломон та Максим Колот. Обидва герої розуміють моторошний факт “закиненості” людини в сучасному дегуманізованому світі, але реагують на це по-різному. Соломон виступає речником теорії крайнього песимізму, цілком очікуваної за кризових умов. Він характеризує свою епоху (час репресій і війн) як поле боротьби якихось могутніх, незбагнених, глибоко байдужих до долі окремої маленької людини сил: “...ми – це тільки уніфікована туманність. Іграшка... У всесвіті від віків іде космічне змагання космічних чисел, космічних величин. І зараз теж от... Усе це – холодне, бездушне змагання бездушних, але велетенських чисел” [2:36]. На Соломонове переконання, люди мають усвідомлювати свою безпорадність: “І в цьому змаганні чисел ми є ніщо, нікчемний пил. <...> В макрокосмі ми є абсолютний мікроскопічний нуль... <...> Людина нічого не може. Як не може нічого пісок великих пустель. Лише як підніметься самум – пісок рухається стіною, й засипає геть усе, і засипає сам себе” [2:36].

На відміну від свого антипода, Колот сприймає відчуття людської “закиненості” не як привід для розпачу, а як причину для кожного зрозуміти свою особистісну цінність. Його позиція являє діаметральну протилежність до поглядів Соломона: “А що, як піщинка не хоче бути в самумі, га?

Якщо вона має свою волю?.. Якщо вона має свою душу, Соломоне?!” [2:223].

Треба зауважити, що ці антагоністичні життєві кредо одночасно, кожне по-своєму, співвідносяться з екзистенціалістськими уявленнями про людину і світ: *різні* люди вибудовують для себе *різні* версії буття. Найважливішим є те, підкреслює І. Багрянний, які висновки особа зробить з тієї чи іншої ситуації, – адже вона має в цьому беззастережну свободу, що й усвідомлює, як правило, саме за екстремальних життєвих обставин.

У “Сибірських новелах” також можна виділити персонажів, які дотримуються поглядів, близьких до поглядів Соломона, і тих, котрі дивляться на свою епоху і себе в ній з позицій, окреслених Колотом. Репрезентантом першої категорії може вважатися головний герой новели “Іван Євграфович більше не належить собі”, котрий аж ніяк не вірить у здатність окремої особи протистояти могутній тоталітарній системі. Аби зберегти своє фізичне існування, персонаж Б. Антоненка-Давидовича робить ганебний вчинок, що призводить його до фактичної моральної загибелі, – стає “сексотом”, хоч і не співчуває ідеям сталінізму. Герой новели “Чистка”, теж надзвичайно далекий від марксистської ідеології в її сталінському варіанті, здійснює протилежний вибір – відкрито заступається перед слідчими органами НКВС за невинно арештованих колег, ризикуючи втратити волю. Його непокоїть одне – змовчавши, не зробити підлості і внаслідок цього не загинути як особистість.

Найдокладніше, однак, характер відносин особи й тоталітарного режиму простежується в “Сибірських новелах” на прикладі персонажа, котрий спочатку повністю ідентифікує себе із системою, але потім, зазнавши раптового насильства з боку останньої, починає перетворюватись на автономну особистість. Таким є Євграф Фірсович Горелов з новели “Де подівся Леваневський”.

На початку Горелов уповні ілюструє тип того “антигероя”, феномен виникнення якого, на думку Л. Кимака, “чи не

найповніше розкриває ідею згубності тоталітаризму” [12:170] в прозі Б. Антоненка-Давидовича. Так, він, жертва “ідеологічного Молоха сталінізму” [12:172], не бажає, попри свою освіченість, робити власних висновків про суть тих драматичних процесів, що відбуваються в країні, й вірить у правдивість сталінської тези про “посилення класової боротьби в період просування до соціалізму”. Відповідно масштаб репресій Горелова не дивує: “Те, що в місті з якогось часу почалися арешти, – Євграф Фірсович знав, але що ж тут дивного? В умовах переможного наступу соціалізму класово ворожі елементи, видимо, чинять одчайдушний опір, і цілком слушно сказав Горький: “Якщо ворог не здається, його треба знищити” [1:224].

Незабаром герой новели сам потрапляє до тюрми. По довгому періоді марних сподівань на те, що його арешт – непорозуміння (адже він знає, що не скоїв проти радянської влади жодних “злочинів”), після гарячкових пошуків якихось зрозумілих підстав для цього арешту Горелов врешті-решт збагнув: у більшості випадків НКВС арештовує невинних. Несчастному відкрилася істина, що його час являє собою “трагікомедію”, де він, “поза своєю волею, став одним із численних статистів”, жертв “лихого фатуму”, котрий, як спочатку здається, “наосліп тикає своїм перстом” [1:244].

Отже, герой Б. Антоненка-Давидовича зустрівся із фактом, який не знаходить собі формально-логічного пояснення, але все ж, певно, має якусь причину. Не випадково також багрянівський персонаж Соломон – теоретик марксистської філософії й “войовничий безбожник”, котрий зрадив свій дореволюційний фах учителя Закону Божого, – яскраво бачить непридатність матеріалістичних філософських побудов для винайдення психологічно прийнятного пояснення ходу нинішньої історії. Соломон невтішно констатує: “Нема за що вхопитись... <...> Від усіх струнких (ілюзорно струнких!) концепцій і систем, від усіх “ізмів”, на які спиралася й мусила спиратися душа, лишився пил, хаос, мразь... Блеф то все! <...> У вогневій пробі все те є фікція!” [2:20].

У зв'язку з цим доречно згадати, що окремі дослідники творчості І. Багряного зосереджувалися на аналізі тих її особливостей, які були вперше названі М. Балаклицьким “новою релігійністю”. Саме в такому ракурсі науковець визначає розгорнуту в романі “Людина біжить над прірвою” ключову в контексті екзистенціалістської філософії ідею протистояння “особистості-гвинтика”, “особистості-піщинки” та самоцінного індивіда, зауважуючи: “нова релігійність” трактує мученицький шлях головного героя твору як “ставання”, “сходження до божественних висот” [4:15]. Теми багрянівської “нової релігійності” літературознавці не оминають, зокрема, й аналізуючи роман “Сад Гетсиманський” [5; 11]. Мотив “мучеництва” уповні зберігає свою актуальність для героїв романістики І. Багряного, подібних до Колота або Чумака, котрі, попри те, що формально не потребують, на відміну від Горелова, виведення їх зі стану “особистості-гвинтика”, насправді все ж є не статичними, а динамічними образами – вони лише мають на наших очах “*ставати*” людьми. Приміром, Колот не дарма говорить у складеній ним новітній “Пісні пісень”, що “приречені на великі страждання” незабаром зазнають і “великої, безумної радості” – “радості тріумфу... над злом” [2:286]. Перш за все, очевидно, мається на увазі зле начало, присутнє в душі кожного. Для того, аби зробитися справжньою особистістю, недостатньо, наголошує І. Багрянний, лише кинути виклик тоталітарній системі, – треба довести свою здатність витримати будь-які тортури, пам'ятаючи про кінцевий результат.

Звертаючись до “Сибірських новел” Б. Антоненка-Давидовича, констатуємо, що євангельські мотиви безпосередньо з'являються в таких творах, як новели “Що таке істина?” та “Хто такий Ісус Христос?” (Л. Дудкіна, досліджуючи “табірну прозу” письменника, присвятила окрему розвідку аналізу біблійних алюзій – зручного матеріалу для реалізації екзистенціалістських ідей [8]). Скажімо, персонаж одного з творів сектант Светлов являє собою приклад людини, котра досягла високого рівня самовдосконалення шляхом непротивлення

злу. Зокрема, герой покірно зносив жорстокі покарання, накладені табірним начальством. Можна уявити, що Светлов стоїть ніби на самій верхівці тієї драбини, на перший щабель котрої ступив Горелов, який у кінцівці новели доріс до усвідомлення – треба “*скоритись*” [1:244] тому “лихому фатумові”, що вкинув його до в’язниці (у зв’язку з цим треба відрізнити поняття зовнішньої покірності обставинам і внутрішнього спротиву їм). Згодом, як легко передбачити, цей “фатум” уже перестане здаватися героєві “сліпим”.

Провадячи тезу про необхідність перенесення страждань як обов’язкову умову духовного вдосконалення, і І. Багрянний, і Б. Антоненко-Давидович підкреслюють: людина має вивиситися через зневаження, здобути свою особистість якраз за рахунок того, що ця особистість нівелюється, підкоряється механічному, детермінованому, “нудотному”, за виразом Ж.-П. Сартра. Так, тюремні реалії виявилися особливо шокуючими для Горелова, котрий, на відміну від героїв І. Багряного, у період “єжовщини” потрапляє до в’язниці вперше. Євграф Фірсович, який за кілька годин до арешту був шанованою людиною – викладачем інституту, в тюрмі відразу ж перетворився на ляльку, механізм, котрий у суворій відповідності до якихось приписів припиняють такі ж механічні люди-ляльки: “...коли його привезли в НКВС, у кімнаті з заґратованими вікнами йому наказали роздягтися до тіла й ретельно обшукали весь одяг та білизну, промацуючи кожний шов. <...> На його прохання покликати когось із відповідальних працівників оперативник грубо гримнув на нього: “Мовчати!” [1:224]. Обслуговуючий персонал в’язниці, зокрема наглядачі, відповідно до механістичності їхніх функцій прямо названі “дрібними гвинтиками у складній системі органів безпеки” [1:225].

Жорстокість цієї “машини” має небагато аналогів у світовій історії. Скажімо, на долю Горелова випав ще не найстрашніший, порівняно з тим, що судилося іншим нещасним, жереб, – його перестали турбувати після першого ж допиту

і не стали, зокрема, “вимучувати вистойками” [1:238]. Герой же іншого твору з циклу “Сибірських новел” – новели “Все може бути” – Доллер зазнав так званого “конвеєра” – “кількох днів безперервного стояння на слідстві, коли слідчі мінялись, а Доллер стовбичив перед ними” [1:343]. Практика багатоденних неперервних допитів, котрі супроводжуються фізичним та моральним катуванням – биттям, брутальною лайкою тощо, докладно описана у романі “Сад Гетсиманський” [3:175–176, 185–190, 198–221, 229–233]. Як І. Багрянний, так і Б. Антоненко-Давидович роблять висновок, що “конвеєр” має намір насамперед знищити особистість людини, примусити її забути про все, окрім бажання за будь-яку ціну вижити зараз. Прикладом такої жертви “конвеєра” можна назвати багряннівського “дурного Аслана, чесного чистія черевиків”, котрому “слідчого страшно, бо він тоді почне бити, щоб признавався за себе й за всіх інших” [3:89].

“Конвеєр”, цей “технічний винахід” радянських каральних органів, слід розуміти, на нашу думку, насамперед як одне з “досягнень модерної техніки” машинізованого, дегуманізованого світу XX ст. (адже навіть його назва дана за аналогією до способу організації праці на фордівських заводах). Саме в такому аспекті, наприклад, мовиться про “слідчий конвеєр” у “Саді Гетсиманському”: “...конвеєр системи Миколи Єжова – конвеєр, на якому деталь по деталі, гвинтик по гвинтикові не складаються, а розбираються людські душі. <...> Це конвеєр теж безперервного процесу, теж стандартного “виробництва” – виробництва безвольних істот, конвеєр безперервного процесу знеосіблення людини... обернення людини в ніщо, в “дірку від бублика” [3:228]. Разом із тим не забудемо, що головний герой твору Андрій Чумак не зломився, пройшовши через усі кола пекла – як “малий конвеєр”, так і “великий”. Чумак підтвердив, що “все це все-таки ніщо проти людини, проти її гордої, несамовитої затятості” [3:231], якщо особа поставила за мету довести (насамперед самій собі), що вона є саме *особистістю*.

Отже, можна зробити висновок, що й І. Багряний, і Б. Антоненко-Давидович виявляють схильність до потрактування проблеми кризовості буття людини – підданця тоталітарного режиму – в категоріях екзистенціалістського філософствування, розуміючи цей досвід як шлях до вивищення особистості, до здобуття особою її істинної природи. Обидва автори наголошують на тому, що процес духовного самовдосконалення невідривно пов'язаний із необхідністю перенесення страждань, із своєрідним “мучеництвом”. Це дозволяє говорити про відкриття широкої перспективи для дослідження міфопоетичної специфіки екзистенціалістських мотивів як у творчості І. Багряного та Б. Антоненка-Давидовича, так і в українській літературі ХХ ст. в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антоненко-Давидович Б.Д. Твори: В 2 т. – К., 1991. – Т. 2.
2. Багряний І.П. Людина біжить над прірвою. – К., 1992.
3. Багряний І.П. Сад Гетсиманський. – К., 2001.
4. Балаклицький М.А. Іван Багряний: “нова релігійність” як конструент художньої творчості: Автореф. дис. канд. філол. наук. – Х., 2003.
5. Гаврильченко О., Коваленко А. Штрихи до літературного портрета І. Багряного // Багряний І.П. Сад Гетсиманський. – К., 1992. – С. 5–18.
6. Гончар І. Психологізм новели “Чистка” Б. Антоненка-Давидовича // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – 2000. – № 491. Сер. Філологія. – С. 566–568.
7. Гришко В. Невгасна віра в людину // Слово і час. – 1991. – № 10. – С. 13–15.
8. Дудкіна Л. Біблійні мотиви в новелах Б. Антоненка-Давидовича // Вісник Луган. нац. пед. ун-ту. Філол. науки. – 2004. – № 3. – С. 187–192.
9. Жулинський М. Іван Багряний // Слово і час. – 1991. – № 10. – С. 7–13.
10. Заярна І. Антоненко-Давидович – майстер художньо-документальної прози // Слово і час. – 1995. – № 8. – С. 47–50.
11. Качуровський І. “...четвертий вимір сюжету”: Про творчість Івана Багряного // Літ. Україна. – 1995. – 16 листоп.
12. Кимак Л. Антигерой “Сибірських новел” // Березіль. – 1994. – № 9–10. – С. 169–175.
13. Кимак Л. Сила духовного протистояння (про творчість Бориса Антоненка-Давидовича) // Слово і час. – 1994. – № 8. – С. 28–31.
14. Козут І. “Сибірські новели” Б. Антоненка-Давидовича як цикл // Наук. зап. Терноп. пед. ун-ту. Серія Літературознавство. – 1998. – Вип. 3. – С. 141–148.
15. Мариненко Ю. “Воєнна” проза І. Багряного: (“Людина біжить над прірвою”, “Огненне коло”) // Дивослово. – 2001. – № 12. – С. 9–12.

- 16.** *Мартинюк Т.* Людина на трагічному іспиті історією (на матеріалі художньої прози І. Багряного) // Вітчизна. – 1996. – № 7–8. – С. 120–122.
- 17.** *Михайлин І.* Боротьба з тоталітаризмом в українській літературі 1940-х років і романи І. Багряного // Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20-е – 80-е годы XX века). – Х., 1995. – Т. 2. – С. 332–337.
- 18.** *Сподарець М.П.* Іван Багрянний – письменник і громадянин (до 90-річчя з дня народження). – Х., 1996.
- 19.** *Сподарець М.* Філософські аспекти світоглядної концепції І. Багряного в структурі образу головного героя // Вісник ХДУ ім. В.Н. Каразіна. – 1997. – № 394. Сер. Філософія. – С. 137–139.
- 20.** *Стрельбицький М.* Сізіф із СІЗО, або Посоромлення спрощувачам життя // Літ. Україна. – 1990. – 5 лютого.

SUMMARY

This paper is devoted to investigation of peculiarities of realization the problem the antagonism between person and totalitarian system in the I. Bagrianyj's novels and in the B. Antonenko-Davidovich's "Siberian short stories". It was concluded that both writers consider the phenomenon the conscious of by person it's "throwing" in the dehumanized external world as typical existential "frontier situation" which is a chance for personal perfection. Particular attention is given to mythological character of this existential motive in the works of I. Bagrianyj and B. Antonenko-Davidovich where are presents the evangelic allusions.